

УДК 378:39.042

Оліховська Любов Петрівна

аспірантка, викладач

кафедра загальної і соціальної психології та психотерапії
факультет соціально-психологічних наук та управління
Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова
м.Київ, Україна

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Здійснено аналіз основних теоретичних підходів до проблеми, розглянуті психологічні підходи до поняття професійного самовизначення, його місця і ролі в структурі загального сенс-життєвого самовизначення особистості. Розглянуто різні аспекти проблеми професійного самовизначення особистості в контексті здійснення профієнтаційної та профконсультативної роботи зі школярами. Розкрито взаємозв'язок професійного самовизначення особистості з особистісним, життєвим, соціальним і іншими видами самовизначення та вплив на професійне самовизначення особистості оточуючого середовища та її активної життєвої позиції.

Ключові слова: професійне самовизначення, професійна спрямованість, професійна компетентність, особистісно-професійне зростання, активне соціально-психологічне навчання.

Вступ. У процесі переходу України до європейської економіки зростає необхідність у спеціалістах, які здатні ефективно вирішувати проблеми планування й реалізації власної кар'єри. У зв'язку з цим виникає необхідність формування в молодого покоління активного й творчого ставлення до проблем самоорганізації, самовизначення й самореалізації. Тому одним з пріоритетних завдань системи освіти України на сьогодні є професійне самовизначення молоді.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Розробка проблеми вибору професії, професійного самовизначення індивіда, його професіоналізації в психологічній літературі представлена роботами як зарубіжних (Е.Берн, А.Маслоу, Ф.Парсонс, Д.Сьюпер, Д.Тідеман тощо), так і українських (І.Бех, Л.Долинська, Г.Костюк, І.Манюха, Н.Побірченко тощо) дослідників. Феномен професійного самовизначення надзвичайно складний і багатогранний.

Метою нашої статті є аналіз теоретичних підходів до розуміння сутності професійного самовизначення та розкриття феномену професійного самовизначення в психологічній науці.

Виклад основного матеріалу базується на аналізі професійного самовизначення українськими науковцями, яке здійснювалося в контексті його взаємозв'язку з іншими видами самовизначення особистості та особливостями її становлення. Так, у своїх роботах роль професійного самовизначення у формуванні особистості висвітлювали І.Бех, С.Максименко, Г.Костюк. Цікавими у цьому контексті є сучасні дослідження О.Мерзлякової, яка професійне самовизначення розглядає як чинник саморозвитку старшокласників. І.Манюха здійснює аналіз цього феномену з позицій професійного потенціалу особистості. Підтримує такий підхід А.Нежута, яка вважає, що професійне самовизначення – є важливою характеристикою соціальної та психологічної зрілості особистості, її потреби в самореалізації та самоактуалізації.

Відповідно, життєва позиція особистості, її світоглядні установки, ідеали і соціальні цінності є тим підґрунтям, яке визначатиме професійну стратегію та професійне самовизначення особистості. Зокрема, ряд науковців вважають, що на успішність професійного самовизначення впливатиме дотримання особистістю таких принципів: вона повинна творити власне професійне життя; усвідомлювати свої майбутні можливості та сприяти їх розвитку; бути актив-

ною та відповідальною при виборі професії та визначенні шляхів її реалізації; ставити реалістичні цілі та досягати необхідного результату у процесі оволодіння майбутньою професійною діяльністю; визнавати помилки при професійному самовизначенні та цілеспрямовано працювати щодо їх усунення тощо.

Слід відмітити, що у радянський період у більшості досліджень українських науковців різні аспекти проблеми професійного самовизначення особистості розглядалися, переважно, в контексті здійснення профієнтаційної та профконсультативної роботи з школярами (Б.О.Федоришин). Цікавою у цьому аспекті є позиція науковців щодо механізмів становлення особистості як суб'єкта професійного самовизначення. У працях Г.О.Балла, П.С.Перепелиці, В.В.Рибалки вказується на те, що важливим для людини є сформованість у неї активної профієнтаційної позиції, у котрій через специфічну профінформаційну діяльність вона перетворює себе, формує себе як суб'єкта професійного самовизначення.

Таке традиційне бачення професійного самовизначення, як вікового новоутворення продовжується у сучасних дослідженнях, де його розглядають як проблему підліткового віку (А.Войтко, В.Худін), як центральне психічне новоутворення ранньої юності (К.Варнавіч, М.Піддячий, О.Туриніна, Р.Пасічник), як активну діяльність старшокласника спрямовану на самореалізацію, центральною ланкою якої є вибір професії (О.Вітковська, О.Павлютенков).

Значна кількість вітчизняних досліджень присвячена проблемі організації та активізації професійного самовизначення школярів, зокрема, особливостям моделювання, психологічного супроводу професійного самовизначення учнівської молоді (Н.Побірченко), управління її професійним самовизначенням (В.Мадзігон, І.Бех, М.Тименко), професійною орієнтацією та становленням професійних самосвідомості та самоідентичності (Ж.Вірна, І.Корнієнко), дослідженню психологічних детермінант професійного самовизначення старшокласників.

У сучасній українській психологічній науці професійне самовизначення трактується як процес розвитку суб'єкта праці на різних етапах його професійного розвитку. У цьому руслі досліджуються такі проблеми: особливості формування готовності студентів до професійно-управлінського самовизначення (О.Щотка), професійне самовизначення студентів подвійних спеціальностей (Л.Долинська,

О.Гриньова), професійного самовизначення майбутніх психологів (У.Мороховська), вчених, викладачів, учителів, правоохоронців (Н.Варнавських, М.Вечірко, О.Кисла, Г.Кожухар, Г.Мошкова, О.Праяжнікова, А.Перепелиця).

Г.Радчук розглядає професійне самовизначення як детермінанту професійного становлення особистості. Вона наголошує на тому, що самовизначення виступає не лише певним актом або стадією професійного становлення, а є його сутнісною основою, неперервним процесом пошуку і набуття людиною смислів своєї професійної діяльності, відкриття та реалізації свого «Я» як професіонала, здійснення вибору у проблемних ситуаціях, котрі ставить перед ним професійна діяльність, що постійно змінюється й ускладнюється [15].

Варте уваги дослідження О.І.Вітковської, яка вважає, що професійне самовизначення – цілісний, інтегративний процес, у якому реалізуються основні життєві цінності людини і конкретизуються аспекти її життєвого, особистісного, соціального самовизначення. Це вибір молодою людиною напряму і змісту свого подальшого розвитку, сфери і засобів реалізації індивідуальних якостей і здібностей, соціального середовища для втілення своєї життєвої мети і моральних цінностей. Авторка зауважує, що з точки зору психологічного змісту, професійне самовизначення особистості – є її свідомо внутрішня діяльність, спрямована на власну самореалізацію і особистісне зростання, яке здійснюється шляхом усвідомлення своєї "реалізаційної спрямованості", прийняття рішень, що визначають напрям самоактуалізації і подальшого розвитку особистості, а також шляхом пошуку оптимальних і прийнятних для особистості засобів реалізації цих рішень і узгодження всіх елементів індивідуальної профорієнтаційної ситуації. Центральною ланкою процесів самовизначення виступає вибір як свідомо активність особистості і моральний вчинок. В основі здійснення вибору знаходиться процес розв'язання внутрішніх і зовнішніх протиріч [3].

Отже, особливістю сучасних вітчизняних досліджень професійного самовизначення є увага дослідників до проблеми його взаємозв'язку з особистісним, життєвим, соціальним і іншими видами самовизначення, впливу на професійне самовизначення особистості оточуючого середовища та її активної життєвої позиції. У сучасному розумінні професійне самовизначення розглядається українськими науковцями як процес формування особистістю ставлення до професійної діяльності та до себе як до суб'єкта майбутньої професійної діяльності, а також спосіб його реалізації через довготривалий процес узгодження внутрішньо-особистісних цілей, нахилів, здібностей з об'єктивними можливостями їх реалізації та умовами, які створюють конкретні види діяльності та соціально-професійні потреби [9].

До проблеми професійного самовизначення зверталися ряд зарубіжних європейських та американських дослідників. Аналіз зарубіжних джерел є для нас особливо значущим, адже наша країна готується до абсолютно нового включення учнів до суспільного виробництва у зв'язку з модернізацією вітчизняної системи освіти. Необхідно відзначити, що майбутню професію та певний рівень освіти потрібно буде обирати на ранніх стадіях навчання в загальноосвітній школі, щоб успішно закінчити його та визначитися з подальшим здобуванням професії. Від того, наскільки молоді люди будуть підготовлені до самостійного трудового життя, як у них будуть сформовані професійні цінності, практична готовність до трудової

діяльності, залежатиме їхнє благополуччя та процвітання країни.

Ряд представників зарубіжної психологічної школи, які займаються проблемами професійного самовизначення, розглядають його як процес вибору професії. Однак, однією з проблем для дослідників, що вивчають професійне самовизначення з цієї точки зору є відсутність чітких рамок цього процесу. Пролівають світло на цю проблему представники теорії професійного розвитку (Е. Гінцберг, Д. Сьюпер, М. Бон, Дж. Крайтс і інші.).

У своїй теорії Елі Гінцберг звертає особливу увагу на той факт, що вибір професії – це процес, який відбувається не миттєво, а протягом тривалого періоду. Він включає в себе серію «проміжних рішень», сукупність яких і приводить до остаточного рішення. Кожне проміжне рішення важливо, тому що воно надалі обмежує свободу вибору. Точні вікові межі періодів професійного самовизначення важко встановити, так як існують великі індивідуальні варіації. Зокрема, окремі молоді люди визначаються у виборі ще до закінчення школи, до інших зрілість професійного вибору приходить лише до 30 років, а деякі продовжують міняти професії протягом усього життя.

Д. Сьюпер розуміє професійний розвиток особистості як розвиток Я-концепції особистості, успішність якого визначається відповідністю поведінки особистості задачам вікового етапу, на якому вона знаходиться. Період вибору професії і професійного самовизначення у теорії Д. Сьюпера співвідноситься зі стадією дослідження (однієї з п'яти виділених їм стадій «професійної зрілості»): 1) пробудження (до 14 років), 2) дослідження (15-25 років), 3) консолідації (25-44), 4) збереження (45-64), 5) спаду (з 65 років). Професійне самовизначення індивіда у цей період характеризується тим, що він, орієнтуючись на свої реальні професійні можливості, пробує свої сили в різних ролях. Вибір професії, на думку Д.Сьюпера, повинен проходити з урахуванням свого образу «Я», інтелектуальних особливостей, здібностей, цінностей, інтересів, ставлення до праці та професії, власних потреб, рис особистості [17].

У типологічній теорії Дж.Холланда професійне самовизначення як вибір професії полягає у визначенні самим індивідом власного особистісного типу до якого він належить (раціонального, дослідницького, соціального, конвенційного, практичного та артистичного) і співвідношення цього типу з відповідною професійною сферою [16].

Основою професійного самовизначення у диференційно-діагностичного напрямку (Ф.Парсонс, Г.Мюнстенберзі, Г.Боген і ін.) є встановлення відповідності між наявними властивостями людини і вимогами професії. Саме такі вчені як А.Біне, Ф.Гальтон, ГюМюнстерберг, Ф.Парсонс, Л.Термен і іншими, розробили тести, які дозволили з'ясувати професійні здібності людини.

Своє трактування сутності професійного самовизначення запропонували представники теорії рішень (Х.Томе, Г.Рис, Д.Тідеман, О'Хара і інші). Відповідно до цього підходу, професійне самовизначення розглядається як процес прийняття рішень. У теорії Д. Тідеман і О'Хара професійна доля визначається послідовністю професійних позицій, які обирає особистість. До того ж кожна професійна ситуація складається з двох періодів: 1) вироблення професійної позиції; 2) здійснення позиції – «реальний вступ в професійну ситуацію, інтеграція обраної позиції в соціальній системі, що може вести до переструктурування особистого поля» [8].

У межах психодинамічного напрямку (З. Фрейд,

У. Мозер, Е. Бордін та інші) професійне самовизначення як вибір професії визначається потребами людини, фіксованими через інструментальний модус (маніпуляції, ритмічні рухи, агресія тощо), або ставленням до цих потреб, сформованим в ранньому дитинстві у взаємодії з батьками [2].

Так, З.Фрейд вважає, що задоволення, яке отримує людина під час смоктання, відкушування, жування, трансформується в дорослому житті в бажання обрати професію, пов'язану з обрізуванням, перепилуванням, а потреба у вивільненні оральної агресії (гризти, кусати, різати) може реалізуватись безпосередньо в процесі маніпуляції з предметами, наприклад робота з гайковим ключем, скальпелем, або в маніпуляції словами (символічна реалізація оральної агресії), наприклад у професіях екскурсовода, диктора, учителя та ін. Сублімація агресивного впливу може проявитись у виборі таких професійних занять, як хірургія, землеробство, спортивні змагання, різьба по дереву, живопис або драматичне мистецтво. З позицій К.Хорні, чоловічі заздрості до материнства можуть призвести до вибору професій скульптора, художника, письменника та ін. А в жінок комплекс маску лінності формує потяг до професії батька, до керівних посад та інших чоловічих професій.

За теорією Е.Берна, ще в дитинстві закладаються основи "життєвих сценаріїв", які в дорослому житті дуже складно переробити. Ці сценарії часто не дозволяють людині прожити цікаве неординарне власне життя, а змушують грати в чужі ігри [1]. Професійне самовизначення автор розглядає як самообмеження себе спеціалізацією і професією, яке, на його думку, характерно для особистостей і товариств високо структурованих. Індивідуальності, які мало обмежують себе особистісними і суспільними конструкціями, мало потребують такого додаткового конструкційного самообмеження, як професійне. Зазвичай, професійно самовизначаються лише індивідуальності, які мають відносно розвинені особистісні і цілком певні життєві плани. Плани в таких випадках бувають усвідомлені і малоусвідомлені: в першому випадку реалізація плану, зазвичай, вдала, і обрана професія дійсно відповідає дійсним бажанням людини, інших людей і суспільства в цілому; в другому, за рідкісним винятком, якщо план і реалізується, то через кризи і складності. В основі сценарної теорії Еріка Берна лежить сценарій, який сформувався в ранньому дитинстві (до 6 років) під впливом батьків, що й пояснює процес вибору професії та поведінку за сценарієм. Вирішальний вплив під час побудови професійного плану має «Дитина», зокрема, на вибір хлопчика впливає «Дитина» мами, а на вибір дівчинки «Дитина» батька. Сценарій батьків може бути позитивним, якщо він збігається зі сценарієм дитини, її здібностями, життєвими подіями, бажаннями, внутрішніми потребами. І, навпаки, – негативним, коли всі вищеперераховані аспекти нівелюються. Особливо деструктивний вплив на кар'єру мають такі сценарії: компенсація професійних невдач батьків; продовження батьківських

кар'єрних намірів; заборона перевищувати професійні досягнення батьків [1].

Відповідно до теорії А.Адлера, почуття неповноцінності та прагнення до переваги впливають на вибір професії та зумовлюють розвиток артистичних, художніх та кулінарних здібностей. А.Адлер уважав, що враження раннього дитинства найбільше впливають на стиль життя. Ще в дитинстві у дитини формується план життя. Спочатку формується погляд на життя. До 5-6 -ти років у дитини формується життєвий стиль. Якщо з дитиною працювати то надалі вона буде здатна до зміни і удосконалення свого життєвого стилю, в протилежному випадку – її уявлення про майбутнє життя може застрягнути у своєму розвитку [7].

Дослідження Г.Олпорта, А.Маслоу, К.Роджерса, пов'язані з професійним самовизначенням, звернені до джерел активності людини. Основною метою професійного самовизначення, на думку представників гуманістичної психології, є поступове формування у людини готовності розглядати себе такою, що розвивається в рамках певного часу, простору і сенсу, постійно розширювати свої можливості і максимально їх реалізовувати.

Так, з позиції теорії А.Маслоу близьким до поняття самовизначення є поняття самоактуалізації як прагнення людини самовдосконалюватися, самоздійснювати, проявляти себе в значущій для неї справі. Самовизначення є важливою складовою соціально-психологічної зрілості людини. Отже, А.Маслоу самовизначення пов'язує з самоактуалізацією, яка проявляється через захопленість значущою роботою [14].

На основі аналізу робіт зарубіжних і вітчизняних авторів, ми робимо висновок про те, що зарубіжна наука так само, як і українська, не має єдиної теорії в розумінні процесу професійного самовизначення. На практиці психологи європейських країн професійне самовизначення розуміють як довгий і неперервний процес здійснення індивідуальної допомоги учням при виборі професії, у більшості випадків ця допомога трактується як допомога в самореалізації, а професійне самовизначення полягає у розкритті резервів особистості, її творчого потенціалу, унікальності, неповторності.

Аналізуючи перелічені вище підходи до визначення професійного самовизначення в трактуваннях українських вчених, слід зазначити, що науковці пов'язують професійне самовизначення людини з її особистісним самовизначенням, з її самоактуалізацією у різних сферах життя, з самоактуалізацією, само-трансценденцією, самопізнанням.

Можна зробити **висновок**, що сучасна психологічна наука накопичила багатий досвід у сфері теорії професійного самовизначення. Наявність такого різноманіття вказує не тільки на складність цього феномену, а ще й на те, що професійне самовизначення значною мірою зумовлене особливостями країни та певного соціального середовища району, міста, села, що потребує подальшого вивчення.

Список використаної літератури

1. Берна Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры / Эрик Берна. – С. Пб. : Прогресс, 1992. – 400 с.
2. Болучевская В.В. Профессиональное самоопределение будущих специалистов помогающих профессий: Монография. – Волгоград: Изд-во ВолГМУ, 2010. – 264 с.
3. Вітківська О.І. Психологічні умови професійного самовизначення випускників середніх шкіл у процесі профконсультації. – Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07. – педагогічна та вікова психологія. – Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України, Київ, 2002.- 24 с.
4. Войтко А.І. До питання професійного самовизначення підлітків в сучасних умовах / А.І.Войтко // Оновлення змісту, форм і методів навчання і виховання в закл. освіти: 36. наук. пр. – Рівне: Рівнен. держ. гуманіт. ун-т., 2002. – Вип. 22.

- С. 20–27.
5. Долинська Л.В. Самосвідомість та “Я – концепція” особистості / Л.В.Долинська // Загальна психологія: навч. посіб. / [О.Скрипченко, Л.Долинська, З.Огороднійчук та ін.]. – К., 1999. – С. 356–360.
 6. Кондаков И.М., Сухарев А.В. Методологические основания зарубежных теорий профессионального развития / И.М. Кондаков, А.В. Сухарев // Вопросы психологии. – 1989. – №5. – С. 158-164.
 7. Коропецька О. М. Профорієнтація та профвідбір : монографія / Олеся Михайлівна Коропецька. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. – 347 с.
 8. Костюк Г.С. Роль професійного самовизначення у формуванні особистості. / Професійна орієнтація учнів. – К.: Рад. школа, 1971.–С. 17-26.
 9. Максименко С. Д. Прогнозування розвитку особистості як наукова проблема /С. Д. Максименко // Наук. Вісник Миколаївського держ. пед. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського; серія «Психологічні науки». – Миколаїв: ТОВ «Фірма «Ліон», 2010. – Т. 2, вип. 5. – С. 3 – 19.
 10. Маноха І.П. Професійний потенціал особистості: досвід онтологічного дослідження: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / КДУ ім. Т.Г.Шевченка. –К., 1993. –22с.
 11. Маслоу А. Теория человеческой мотивации. – СПб.: Евразия, 1999. – С. 77-105.
 12. Мерзлякова О.Л. Професійне самовизначення старшокласників як впливовий чинник їх саморозвитку // Професійне самовизначення особистості в системі «людина–техніка» : еколого-аграрний напрям: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. –Кам’янець-Подільський, 2008. –С. 54-62.
 13. Побірченко Н.А. Успішна професія – як її обирають: нові підходи до організації проф. самовизначення учн. молоді / Н.Побірченко, О.Мерзлякова // Директор школи. Шкіль. світ. – 2009. – № 2. – С. 70–75.
 14. Педагогічне управління професійним самовизначенням учнівської молоді: Метод. посіб. / В.М.Мадзігон, І.Д.Бех, М.П.Тименко та ін. – К., 2001. – 152 с.
 15. Радчук Г.К. Особистісне та професійне самовизначення як чинник професійного становлення особистості // Радчук Г.К.- Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України.- 2012. – Випуск 5. – С.47-54
 16. Holland, J.L. Making vocational choices: A theory of vocation personalities and work environments. – 3d Edition. – Eutz, FE: Psychological Assessment Resources, 1997.
 17. Super, D.E. The psychology of careers. – N.Y.: Harper & Brothers, 1957.

Рецензент: канд.псих.наук, проф.Патиноку О.П.

Олиховская Любовь

аспирантка, преподаватель

кафедра общей и социальной психологии и психотерапии
факультет социально-психологических наук и управления
Национальный педагогический университет имени Н.Драгоманова
г.Киев, Украина

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САМООПРЕДЕЛЕНИЯ:
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ**

Осуществлен анализ основных теоретических подходов к проблеме, рассмотрены психологические подходы к понятию профессионального самоопределения, его места и роли в структуре общего смысло-жизненного самоопределения личности. Рассмотрены различные аспекты проблемы профессионального самоопределения личности в контексте осуществления профориентационной и профконсультативной работы со школьниками. Раскрыта взаимосвязь профессионального самоопределения личности с личностным, жизненным, социальным и другими видами самоопределения и влияние на профессиональное самоопределение личности окружающей среды и ее активной жизненной позиции.

Ключевые слова: профессиональное самоопределение, профессиональная направленность, профессиональная компетентность, личностно-профессиональный рост, активное социально-психологическое обучение.

Olikhovska Lyubov

Graduate Student, Lecturer

General and Social Psychology and Psychotherapy Department
Faculty of Social and Psychological Sciences and Management
National Pedagogical University named after M.Dragomanov, Kyiv, Ukraine

THEORETICAL BASIS OF PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION: PSYCHOLOGICAL ASPECTS

The major theoretical approaches to the problem have been analyzed, psychological approaches have been identified to the concept of professional self-determination and its place and role in the total sense of self-life personality. Different aspects of professional self-identity have been distinguished in the context of career guidance and professional consultation with students. The interrelation of professional self-identity with personal, life, social and other types of self-determination and influence of environment on professional self-identity have been discovered and its proactive stance. Based on the analysis of works of foreign and Ukrainian authors, we conclude that the foreign science as well as Ukrainian, has no single theory in understanding the process of professional self-determination. In practice, European psychologists perceive self-understanding as a long and continuous process of implementation of individual assistance to students in choosing a profession. In most cases, this assistance is treated as a self-help, but professional self-determination is a disclosure of personal provisions its creativity, uniqueness and individuality.

Key words: professional self-realization, personal and professional development, professional self-identification, active methods of education.